

„mély vízbe ugrik”

KOVÁCS BODOR SÁNDOR

Nagy Pál 1934. augusztus 23-án született Salgótarjában, 1953-ban érettségizett a Madách Gimnáziumban. 1956-ban Az Egri Főiskola Forradalmi Diákbizottságának elnöke, 1961-től a párizsi Magyar Diákszövetség vezetője. 1962-től a Párizsban megjelenő *Magyar Műhely* alapító-szerkesztője. Szintén alapító-szerkesztője a francia nyelvű *d’atelier* című folyóiratnak és a *p’art* című video-folyóiratnak. A hatvanas évek második felében, hogy megmentsék az anyagilag ellehetetlenülő *Műhelyt*, szerkesztőtársával, Papp Tiborral együtt kitanulják a nyomdászmesterséget, és egészen 1989-ig saját kezűleg készítik a folyóiratot, illetve más kiadványokat. Számos könyv és tanulmány szerzője, a francia (neo)avangárd ismert, a magyar (neo)avangárd kiemelkedő egyénisége. József Attila-díjas író, műfordító, tipográfus. 1997-ben Salgótarjában, 2001-ben pedig Párizsban készült róla portréfilm. Ez az írás a franciaországi forgatás emlékeiből szemezget, az idézetek a filmből valók.

Sosem gondoltam, hogy ezt valaha meg fogom írni. Úgy éreztem, mindez benne van a filmünkben. (*Monológium I-III., Nagy Pál-portré*)
A képek mögött, a hangok mögött, a hangulataiban. És egyébként is, kit érdekelnek a „forgácsok”?

Aztán egy levegővétellel elolvastam Pali Emilienne-től búcsúzó könyvét. (Nagy Pál: *Emilienne könyve*, Kortárs Könyvkiadó, Bp., 2014)

Húsz éve találkoztam először vele. Húsz év a korkülönbség köztünk. Ő most nyolcvan.

Ha valahol megjelenik, kis idő múlva a szabadság levegője lengi át a teret.

2001. augusztus 27-én, reggel indulunk Salgótarjánból Párizsba, Pali Renault Cliójával. Keveset tudok még róla, bár 1997-ben elkészült a portréfilm itthoni része. Délután érkezünk Bécsbe, Bujdosó Alpárékhoz. De előtte még megnézünk egy El Greco-kiállítást a városban. Frissen restaurált festmények, olyan, mintha a képeket aznap hozták volna el a mester műterméből. Lehámoztak róluk négy évszázadot. Érezni az olaj illatát. Lenyűgöző.

Alpáréknál meleg fogadtatás, remek kortárs művek a falakon, az egész lakásban. Kinn vacsorázunk, a sövényvel elválasztott szomszéd kertben gyerekek fogócskáznak az úszómedencében. Ez majd behallatszik a filmbe is. Hosszú interjú Alpárral Paliról és a *Műhelyről*. (Aztán a végső változatban már csak egyetlen gondolat marad bent...)

„Nagyon sokan voltunk '56-ban, és egyre kevesebben vagyunk mára azok közül, akik megmaradtak '56 szellemében. És még kevesebben vannak azok, akik ezt megpróbálták elméleti síkon megfogalmazni. Pali azon kevesek közé tartozik, aki irodalmi eszközökkel ennek a mélyére ment később. Ő mindent, társadalmi és politikai dolgot, irodalmat az erkölcs végéről tud felgöngyöltíteni.”

Másnap reggel tovább Franciaországba. A német autópályán háromórás dugó, tűző forróság, a kocsiban 50 fok Celsius, légkondi nincs. Éjfél körül érkezünk Chervey-be. Pali egykori felesége, Emilienne és barátja, Philippe aggódva fogadnak, délutánra vártak. (Mobiltelefonja még egyikünknek sincs.) Sült májat és Banyulst kapunk. Reggel korán ébrednek, a ház mellett egy kis folyó, a L'Arce vize fészüli a zölden lebegő hínárokat. Valamikor vízimalom volt az épület, jóleső időtlenség veszi körül. Gondozott sövények és kert, tűzrakó hely, nyugágyak a víz partján. Hallom, ahogy reggeli készítés közben a konyhában Emilienne mesél Palinak. Beleéli magát a történetbe, mulatságos hangutánzó. Az udvaron forgatok, a videoszalag megőrzi a beszélgetés foszlányait. Ahányszor elhaladok az ajtó előtt, Nouba, a Shi-cu kutya mindig megugat. Reggeli után felvesszük az első interjút, Pali alaposan felkészült, fontos dolgokat mond, rögtön tudom, hogy ez a filmben is erős jelenet lesz.

„Úgy vagyok az étellel, hogy abban kötelezően és elkerülhetetlenül van nyereség és veszteség, a szó szellemi, anyagi, fizikai és erkölcsi értelmében.

Ha ezek nagyjából egyensúlyban vannak, azt nevezem harmóniának vagy boldogságnak. [...] Sokszor rákérdeznek: hol érzed magad otthon, hol vagy otthon, melyik a te hazád? Erre azt szoktam válaszolni, hogy az én hazám Európa, európai vagyok, és ha tovább szűkítem a kört, azt mondhatom, hogy Magyarország és Franciaország, mert mindkét országot hazámnak tekintem. Mindig arra törekedtem, hogy valamiféle szintézist hozzak létre. [...] Az maszlag, legenda, hogy valaki elfelejti az anyanyelvét. Aki szereti és beszél anyanyelvét, az sohasem felejt el. Nem kopik meg az anyanyelv, nem esik le az ékezet, ugyanakkor az a kétnyelvűség, amelyben én és társaim leledzünk, egy fantasztikus gazdagságot jelent. Azt, hogy ismertem e két kultúrát, életem egyik nagy szerencséjének tartom. [...] Műveim jelentős részét itt írtam, ezért fontos nekem Chervery."

Mennyei, dicsérem Emilienne ebédjét, omlós flekkent készített a tiszteletünkre, hozzá cserépedényben sütött krumplit, a kertben érett paradicsomokból kevert salátát. Délután még sétálok egyet a faluban, megnézem a temetőt. Visszafelé két fiatal lánnyal találkozom, hangos bonjour-ral köszönnek, miután elhaladok mellettük, hátulról lefényképezem őket a középkori templommal. (Több fekete-fehér fotót nem is készítek az út során, az egész napos forgatások után nincs erőm.)

Délután 3-kor indulunk Párizsba, jó 200 km áll előttünk, az autópályán gyér forgalom, Pali repeszt, a franciák még üdülnek, mondja, csak a jövő héten kezdődik az iskola. Amikor felbukkan az első Párizst jelző tábla, már vadul kamerázok a szélvédőn keresztül. (Ezekkel a képsorokkal kezdődik a film.) Életemben először járok Párizsban, 46 éves vagyok, és 26 éve szerelmes ebbe a városba. Néhány korabeli film (Nouvelle Vague) és képeslap elég volt a bűnbeeséshez. A városban kora esti csúcs, meglep a sok színes bőrrű férfi és nő, akik bevásárló szatyrokkal igyekeznek hazafelé. Mivel ők az alacsonyabb jövedelemmel járó munkahelyeken dolgoznak, nem marad pénzük üdülésre, magyarázza Pali. Megérkezünk Montrouge-ba, Párizs külvárosába. Tízemeletes panelház, de finom anyagokkal burkolva, nem látszik a betonváz. Sötétedik. Pali dolgozószobájában a falakat könyvek borítják, az egész lakás berendezése puritán. („Még egy cserép virágom sincs, hogy azzal se kelljen törődnöm, és csak a munkámra koncentrálhassak.") Átnézi a postáját, a határidős felkéréseket rögtön átvezeti naptárjába. Könnyű vacsora, néhány pohár vörösborral. Megbeszéljük a forgatás menetét, nagyjából két hetünk van. Külön szobában alszunk, Pali bekapcsolja a tévét, a francia válogatott barátságos mérkőzésen 3-2-re kikap. Van még idő kijavítani a hibákat, vigasztalja a kommentátor a nézőket, csak egy év múlva lesz a világbajnokság. (Hát, nem sikerült... 2002. május 31-én ismét Párizsban sétálok, immár feleségemmel, Mártival. Előző este mutattuk be Palival az elkészült portréfilmet a Magyar Intézetben, és megnyílt a fotókiállításom. A

Notre-Dame mellett hatalmas kivetítőn közvetítik a Franciaország–Szenegál világbajnoki mérkőzést. A címvédő óriási meglepetésre 1-0-ra kikap az afrikai csapattól. Egy fekete fiú ujjongva szalad el mellettünk, hangosan kiabálja az eredményt. A korábbi világbajnok úgy esik ki csoportjából, hogy még gólt sem sikerül szereznie a három selejtező mérkőzésen.)

Másnap reggel metróval megyünk a Saint-Germain-des-Prés-re. A Deux Magots kávéház terasza előtt kezdjük a forgatást. Vezeték nélküli mikrofont tűzök Palira, és elindulunk a téren, a járdán, az utcákon. Én háttal megyek, tolatok. (Apám délben tolat, írtam 5. osztályos orosz dolgozatomban, pedig köze nem volt a mozdonyvezetéshez. Nos, én fejlődtem, íme, már egész nap tolatok.) Pali követ és mesél. Bízom a franciákban, és tényleg nem ütköznek belém, óvatosan kerülgetnek, pedig olykor még az autók közé is lesodródunk a keskeny járdákról, de senki sem dudál ránk. (Bezzeg, amikor tíz nap múlva Hegyeshalomnál a határt éppen csak átlépve egy magyar autós ledudálja francia rendszámú kocsinkat a belső sávból, Pali keserű szájjal megszólal: Na, megérkeztünk...) Néhányan megbámulják, keresik benne a híres embert, kicsit olyan, mintha magában beszélne, de ő hősiesen mondja, mutogat, gesztikulál. Megállunk a Bulvard Saint-Michelle egyik pontján, itt láttam meg először Emilienne-t, emlékezik.

„1957 tavaszán épp erre sétáltunk Boda Attila barátommal, amikor két csinos lányra lettünk figyelmesek. Természetesen azonnal kikezdünk velük, ők jókat nevettek rajtunk, főleg ahogy akkor beszéltünk franciául, mert alig tudtunk valamit. Emilienne, a kisebbik lány, rendkívül csinos volt. Itt született Párizs kellős közepén, innen 200 méterre van a Beaux Art, a Képzőművészeti Főiskola, és ő mindig művészekkel barátkozott, festőkkel, szobrászokkal, színészekkel. Táncolni jártak, ebben a negyedben vannak azok a híres pincehelyiségek, ahol előadások voltak, gyakran világhírű jazz-zenészek játszottak és táncolni lehetett. Mivel Emilienne rendkívül jól táncolt, az egyik ilyen pinceklubban előtáncos volt a barátaival, barátnőivel. Pillanatok alatt hihetetlen hangulatot teremtettek. Nos, ez később némi nehézséget okozott, mert én viszont abszolúte nem tudtam táncolni.”

Aztán újabb és újabb helyszínek, tolnak az emlékek visszafelé, mint ahogy én hátrálok a kamerámmal. Délben hazamegyünk, Pali félkészen vásárolt élelmiszerekből öt perc alatt feltálalja az ebédet, nem hiszek a szememnek. Kávé után negyedóra szieszta, akkor kezd el hatni a koffein, tanít. Délután vissza Párizsba, tovább keressük egy fiatalember életének egykori tereit.

„Ott látod az Odeon Színházat. 1968 májusában rendeztek itt egy magyar irodalmi estet, néhány kortárs költő részvételével. Nos, miközben

a színpadon Pilinszky János elhaló, mártír hangon olvasta fel verseit, kint az utcán forradalom volt. Füstbombák orrfacsaró bűze tódult befelé a színházterembe, ordibálást, rendőrcsizmák csattogását hallottuk az utcáról. Ez olyan furcsa kontrasztot képzett, hogy magamban óhatatlanul azt kérdeztem: Mi van? Melyik az igazi?"

A következő nap kora reggel felülünk a TGV-re, három óra alatt Marseille-ben vagyunk. Ez a vonat maga is időutazás a jövőbe. Kétszintes, a kerekek nem csattognak (nem a „Zsuzsi vonat”), a felső szinten ülve mintha ég és föld között lebegnénk, óránként 320 km-es sebességgel. Szép fekete lány a szomszéd ülésen fehér fiúval ölelkezik. Bekerül a filmbe. Jellegzetes, fűszeres, semmivel össze nem téveszthető ételszag csapja meg az orromat a milliós nagyvárosban, ahogy kilépünk a pályaudvarról. Forróság szeptember első napjaiban. Lesétálunk a kikötőhöz, a járdán megszokott életképek, fiúk izmoznak, kislányok ugróköteleznek, előttük az élet. Hajóval átkelünk Frioul szigetére. Közben kikötünk If váránál, még mindig sok turista kíváncsi Edmond Dantés börtöncellájára. Maga a vár valóban úgy néz ki, mintha Dumas regényéből tárulna elénk. A szigeten elsétálunk Pali legkedvesebb tengeröbléhez. Néhányan napoznak, megpróbálunk fürödni, de nagyon hideg a tenger. Látom magam, ahogy állok térdig a vízben, kínai alsóban, talpam alatt hideg kavicsok. Fejünk fölött 200 méterrel légifolyosó, percenként érkeznek a leszálló gépek, közel a repülőtér.

„Egyrészt vonz a nap, a természet, ugyanakkor vonz az itt megjelenő ősi kultúra is. Nem véletlen, véleményem szerint, hogy az emberi civilizáció egyik bölcsője ez a mediterrán tengerpart. Itt érzem magam valóban elememben. Úgy érzem mindig, hogy hazajöttem, itthon vagyok. Akarva-akaratlanul, tudatosan vagy ösztönösen, a tenger motívuma, a dél motívuma nagyon sok művemben megjelenik.”

Este vissza Párizsba, a kalauz mintha maga Jacques Tati lenne, azaz Monsieur Hulot. Miközben matat a jegyekkel, finom poénokkal szórakoztatja közönségét. Gesztusai, mimikája egy le nem forgatott Tati-filmből is jöhetnének.

Másnap esőre ébredünk. Itt az ősz, mondja Pali, ilyen időben nem lehet dolgozni. Én elmetrózok a Pére-Lachaise temetőbe, megkeresem Apollinaire, Chopin, Proust, Méliés sírját és persze Jim Morrisonét. A bejáratától külön útbaigazító táblák jelzik, hogy hol fekszik a Doors énekese. (Pont úgy, mint a Louvre-ban Mona Lisához.) És tényleg, szeptember első hétfőjének délelőttjén, szemerkélő esőben, 8-10 ember áll a sír körül. Megvárom, míg egyedül hagynak. A temető melletti virágos boltban vettem térképet, így könnyedén megtalálom a többieket is. Lenyűgöző hely, készítek néhány

snittet. Mire hazaérek, Pali megír egy cikket, ha jól emlékszem a kolozsvári *Korunk*nak, a tíz legszebb (legjobb, legfontosabb?) magyar versről. Kassáké az első (*A ló meghal, a madarak kirepülnek*), Pilinszky *Apokrifje* hátul kezd, aztán feljön a második helyre.

A következő nap elmegyünk a Magyar Intézetbe, (Institut Hongrois de Paris) az igazgató fogad minket. Megbeszéljük, hogy egy év múlva ott mutatjuk be a Paliról készült portréfilmet, francia nyelven. Én ugyanakkor lehetőséget kapok egy fotókiállítás megrendezésére is. Palival az egy éve készült jeruzsálemi anyagom mellett érvelünk (Egy hely: Jeruzsálem), az igazgató inkább magyarországi képeket szeretne, de végül enged. Nyilván fél a Párizsban élő arabok reakciójától, mondja Pali, amikor kilépünk az épületből a rue Bonaparte-ra. Mindketten feldobott állapotban vagyunk, egyenesen az Egyetemi Városba (Cité Universitaire) megyünk. Hamar kiderül, hogy az 1956-os forradalmat követően ifjúságának legszebb éveit töltötte ezen a helyen.

„A Maison des Provinces de France-ban van egy nagy hálóterem, lenn az alagsorban. 1956 decemberében ott kezdtem a pályafutásomat. Aztán néhány nap múlva már kaptunk egy kétágyas szobát Boda Attila festőművész barátommal. 1958 nyarán – mivel már régi rezidensnek, régi lakónak számítottam – kaptam egy egyágyas szobát a tetőtérben. Rendkívül boldog diákélet volt, de alig pár hónapig laktam ebben az egyágyas szobában, mert amikor Emilienne-nel összeházasodtunk, kiköltöztünk egy másik egyetemi városba, Antony-ba, ahol külön kis lakásokat építettek a házas egyetemistáknak. [...]”

„A Cité Universitaire-t én nagyszerű intézménynek tartom. Ez tulajdonképpen egy nagy parkváros, ahol 40-45 nációnak van saját kollégiuma. Mindenki a saját kollégiumában lakik, de napközben keveredik az étteremben, az uszodában, a könyvtárban, a színházteremben, kerti ünnepélyeken és találkozókön. Sajnos magyar pavilon nincs. Úgy látszik, ezt egyetlen magyar kormány sem tartotta fontosnak, hogy ide egy magyar kollégiumot építsen. Mi 1958-ban megpróbáltuk. Amikor én lettem a párizsi Magyar Diákszövetség elnöke, szervezni kezdtük egy magyar pavilon építését. Igyekeztünk támogatókat keresni, hangversenyeket rendeztünk, a bevételeket erre szántuk, de ehhez óriási összeg kellett volna, ez soha nem jött össze. Holott Párizs városa ingyen adott volna itt egy telket a magyar kollégium részére!”

Egy fiatalember kislabdákkal bűvészkedik a kertben, sokáig nézzük. Amíg hármat dobál, tudjuk követni a mozdulatsort, és ügyessége elvarázsol bennünket. Aztán négy, majd öt labdát vesz elő, és miközben elismerjük,

hogy technikailag nyilván jóval nehezebb a mutatvány, valójában már nem tudjuk követni, nem tudunk azonosulni vele, így oda a varázslat. (Jól nyomon követhető ez a jelenség másutt is, például a rockzenében. Amikor a hetvenes évek közepén az együttesek szólógitárosai azon kezdtek el vetekedni egymással, hogy melyikük tud gyorsabb, technikásabb és virtuózabb, végtelennek tűnő szólókkal kiállni, biztosak lehettünk a műfaj hanyatlásában. Aztán jött a punk.)

„A Magyar Műhelynek a hatvanas évek elejétől a hetvenes évek elejéig tartó időszakában a legjobb magyar írók és költők közöltek a folyóiratban. Kassák Lajos, Füst Milán, Weöres Sándor, Szentkuthy Miklós, Jékely Zoltán, Pilinszky János, Nemes Nagy Ágnes, Tandori Dezső, Orbán Ottó és még sokan mások. [...] Megismerkedtünk a modern francia irodalommal és művészettel. Itt jöttünk rá, hogy a magyar modernizmusnak óriási hagyományai vannak, és hogy nem a Nyugat volt az egyetlen, s talán nem is a Nyugat volt a legfontosabb magyar folyóirat. Kassák folyóiratai, de különösen a Ma nemzetközi szempontból fontosabbak voltak, mert határozottabban és természetesebben kapcsolódtak a nyugati modernista mozgalmakhoz. Ha most elmész a Pompidou Központba, ott láthatod Kassák folyóiratának valamennyi példányát kiállítva.”

Jól haladtunk a forgatással, így a nyolcadik napon odaálltam Pali elé. Palikám, mi lenne, ha az eredetileg tervezett időpont helyett három nappal korábban utaznánk haza? Itt hagynád a szerelmedet, kérdezte tréfásan komolykodó hangon, Párizsra utalva. Párizs megvár, remélem, de az egykori Syrius együttes utolsó koncertjéről nem szeretnék lemaradni, válaszoltam.

Pali kedvenc helyén, a Luxemburg kertben töltjük az utolsó délutánt. A gyerekek aznap is vitorlás hajókat versenyeztettek a tóban, komoly férfiak rendületlenül dobálták acélgolyóikat, finom illatú nők napfürdőztek a padokon és szépek voltak, mint mindig.

„Ez a lüktető nagyváros rengeteg meglepetést tartogat, nem lehet elaludni, mindig dolgozni kell, versenyben kell maradni az embernek. Azt szoktam mondani, hogy ez egy akkora trágyadomb, hogy ha egy magot leejtenek, és az még csíráképes, biztosan ki fog hajtani. Ha tehát valaki tehetséges és valami kis szorgalom is van benne, akkor biztos, hogy viszi valamire. Párizs egyik titka az, hogy mindent befogad, és nemcsak befogad, de bátorít is, és szinte elvárja az itt élőktől, hogy produkáljanak valamit, mutassák meg, mit tudnak. [...] Hogy egy szép ívet fusson be az ember pályája, itt lehetséges. Amit létrehozott, azt lehet, hogy pillanatnyilag még nem értik, nem fogadják el az emberek. De ha értékes és gondolatilag jól megalapozott, jól kivitelezett alkotásról van szó, akkor be fogják fogadni.

[...] Amíg bírom erővel, nem hagyom el Párizst. Majd az idő eldönti, hogy öregkoromban hol fogok élni. De egyelőre még nem foglalkozom ezzel a kérdéssel, mert nagyon remélem, hogy jó tíz, tizenöt, húsz évem van, hiszen még csak 67 éves vagyok! (Párizs, 2001)”

Szakadó esőben indulunk haza, az autópályán a kamionok kerekei által felvert vízfüggöny percenként beteríti szélvédőnket, amikor nagy nehezen megelőzzük őket. Estére egy bajor kisváros fogadóájában szállunk meg, a férfiak literes korsóból isszák a sört. De másnap, szeptember 7-én ott vagyunk a Margit-szigeten, a Syrius utolsó koncertjén, és mindketten először látjuk élőben a magyar progresszív zene legendás képviselőit, akik, nem mellesleg, a világ négy égtájáról érkeztek haza, erre az alkalomra. (<https://www.youtube.com/watch?v=pU5-JOfTKg>) Egy kontinens legjobbjai, írták róluk a korabeli angol és amerikai szaklapok. Az eredetileg öttagú zenekarból 2014-re már csak ketten maradtak.

Ketten még élnek. Még élünk. Még élsz.

(Rónafalu, 2014. augusztus 14.)

Kovács Bodor Sándor és Nagy Pál